

Balkanlarda Osmanlı Hoşgörüsü mü, Osmanlı Adaleti mi?

Mustafa BUDAK¹

Öz

Son yıllarda Osmanlı yönetim sistemini tanımlamada, sıklıkla hoşgörü kavramı dile getirilmektedir. Çünkü Soğuk savaş sonrası dönemde yapılan küreselleşme-postmodernizm tartışmaları içinde, hoşgörü kavramı siyasi bir çerçeve olarak yeniden keşfedilmiş ve Osmanlı Devleti'ne uygulanmıştır. Bu makalenin amacı, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ışığında, Osmanlı yönetim anlayışını tanımlamada hoşgörü ya da adalet kavramlarından hangisinin uygun olup olmadığını ortaya koymaktır. Makalenin ikinci bölümünde, genellikle Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki yönetim uygulamaları anlatılmıştır. Bu bağlamda, özellikle gayr-i Müslimlere din hürriyetinin verilmesi, birkaç kiliseden başka kilisenin camiye çevrilmemesi gibi uygulamalar üzerinde durulmuştur. Ayrıca yerel idarecilerin halka yönelik haksız uygulamalarına (vergi gibi) karşı Osmanlı Padişahlarının adaletnâmeler ilan etmeleri ve suçlu idarecileri cezalandırmaları dikkat çekicidir. Bu makale, sözkonusu siyasetin Osmanlı yönetim zihniyetinin bir ürünü olduğunu savunmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı Devleti, Balkanlar, adalet, tolerans, post-modernizm, küreselleşme.*

¹ Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, mubudak@hotmail.com

Is the Ottoman Justice or the Ottoman Tolerance in Balkans?

Abstract

In last years, It is frequently explained concept of the tolerance in defining the system of the Ottoman administration. Because, the concept of tolerance was rediscovered as a political framework and applied to the Ottoman Empire in discussions of globalism and postmodernism that made in period the post-cold war. This paper's aim is to show that whether the concepts of tolerance or justice are appropriate in defining the system of the Ottoman administration in light of the documents of the Prime Ministerial Ottoman Archive. In second part of the paper, the management practices of the Ottoman Empire in the Balkans are explained. Especially, in this context, it had been focused on practices such as permission the freedom of religious to non-muslims and non-conversion from church to mosque except a few churches and moreover, It is attention that being sentenced of criminal administrators and publication the justice decrees/firmans (adaletname in Turkish) by the Ottoman Sultans against unfair practices directed public of the local authorities. This article argues that this policy is a product the Ottoman administration mentality.

Keywords: *The Ottoman Empire, Balkans, justice, tolerance, post-modernism, globalization.*

1. Giriş

Son yıllarda, küreselleşme ve post-modernizm kavramları çerçevesinde yoğun tartışmaların yaşandığı/yaşanmakta olduğu bilinen bir gerçektir. Bu iki kavramın/ ya da gerçekliğin ortak özelliği, düşünce ve inançların göreceliğine vurgu yapmalarıdır. Tabiatıyla bu vurgu, düşünce ve inançların birbirlerine tahakküm kurmamaları, her düşünce ve inancın birlikte yaşamaları anlamına işaret etmektedir. Aynı zamanda bu vurgu, insanların kolaylıkla/serbestçe kendi farklılıklarını ifade edebilmesi anlamına gelmektedir. Türk siyaset bilimcileri E. Fuat Keyman ve A. Yaşar Sarıbay ikilisi, küreselleşmeyi bu bağlamda tanımlamaktadırlar. Onlara göre, küreselleşme “toplumların, toplulukların ve kimliklerin kendi farklılıklarını ifade etme ve tanıma süreci”dir.² Öyle ki, Sarıbay’a göre, küreselleşme farklılığı meşrulaştırmış ve bu meşrulaştırma, devletin zemini olan siyasal topluluk anlamındaki ‘ulus’u postmodernleştirmiştir. Ulusun postmodernleşmesi, devletin dayandığı ve ulus adı verilen insanların/insan topluluklarının kimlik başta olmak üzere çeşitli taleplerini dile getirmeye başlaması anlamına gelmektedir.

Hemen belirtelim ki, farklılıkların tanınmasına dayalı bu kimlik siyaseti, medeniyetler çatışmasından medeniyetler arası diyaloga, dinî örgütlerin önderliğinde başlatılan etnik /dinî kıyımdan dinî hoşgörüyeye giden çizgide farklı boyut ve alanlarda tezahür etmiştir. Özellikle, kimlik temelli taleplerin siyaseten karşılanamaması, uzlaşma yerine çatışmaları (bu bağlamda, sadece, Bosna’da yaşananları hatırlamak bile yeterlidir) ortaya çıkarmıştır. Nitekim çatışmaların sorun çözücü olmayıp soruna süreklilik kazandırmasının ortaya çıkması ve üstelik bunun insanlara maliyetinin yüksek olması, insanları birtakım yeni fikri arayışlara yöneltmiştir. İşte bu süreçte insanlar, bir belirsizlik ortamı doğurmasına rağmen küreselleşmenin olumlu sonuçlarından biri olan farklılıkların normalleşmesine/normal karşılanmasına zemin teşkil edecek ve belki de siyasal bir çerçeve sunacak olan “tolerans/hošgörü” kavramını yeniden keşfetmişlerdir.

Yeniden keşfetmişlerdir diyorum; Çünkü bu kavram, Avrupa’da yaşanan yüzyıllık Katolik- Protestan mezhep savaşlarını sonlandıran 1648 tarihli Westfalya barışından sonra Avrupa’da önem kazanmaya başlamıştı.³

² E. Fuat Keyman ve A. Y. Sarıbay, “Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam”, *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslâm*, Derleyenler: F. Keyman ve A. Y. Sarıbay, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 9.

³ Tabiatıyla Avrupa bu noktaya kolay gelmemiştir. İlk önce, 25 Eylül 1555 tarihli Ausburg barışı ile Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, Katolikliğin yanında Lutherciliğin varlığını onaylamıştı. Daha sonra, Fransa kralı IV. Henry, 13 Eylül 1598’de Nantes Fermanı’nı ilân ederek Protestan Huguenotlara

Her ne kadar Fransız İnsan Hakları Beyannamesi, insanların dini inanç ve düşüncelerini açıklama ve yayma haklarını garanti altına almışsa da, ilk defa tolerans kavramını resmî bir belgede ifade eden Avusturya İmparatoru II. Joseph oldu. II. Joseph, 1792’de ilan ettiği Tolerans Beratı (Tolerans Patent) ile insanların dini inanç ve düşüncelere sahip olmasını ‘vazgeçilmez bir hak ve hukuki statü’ haline getirdi.⁴

Aslında tolerans kavramı, Latince ‘tolere’ filinden gelen bir kelimedir. Felsefi kavram olarak XV. yüzyılda Nicolaus Cusanus (1401-1464) tarafından De Pace Fidei adlı eserinde dile getirilmişti. Ayrıca, Thomas Moore, ünlü Utopyası’nda insanların birbirlerini hoşgörmek ve saygı göstermek zorunda olduklarını dile getirmişti. Bu düşünce, Ortaçağ sonrası Rönenans Avrupası için ileri bir adım niteliğinde olup XVII. Yüzyıldan itibaren Spinoza, Voltaire ve İngiliz liberali John Locke gibi düşünürlerce “özgürlük” kapsamında savunulmuştu.

Diğer taraftan tolerans kelimesinin Arapçadaki karşılığı tesamuh olup katlanma, tahammül gösterme hoşgörme anlamlarına gelmektedir. Aynı şekilde Türkçedeki karşılığı ise tahammül etme, katlanma, anlayış gösterme hoşgörmedir. Ayrıca bu kavram, din temelli olup din alanındaki aykırı düşüncelere ses çıkarmama anlamındadır. Daha da önemlisi, dini, siyasi ve sosyo-kültürel açılardan farklılık ve başkılıklara katlanma unsurlarını içermesi bakımından ‘düzenleyici ilke’ olarak algılanmasına sebep olmuştur.⁵ Oysa İlber Ortaylı’ya göre, toleransın Türkçe karşılığı hoşgörü değildir. Çünkü tolerans kavramının içinde hoşluk bulunmamaktadır. Rönesans’ın ve Aydınlanma’nın bir kavramıdır. Bu kavram, doğu dillerine ‘mümkünü’l-müsamaha’ ve ‘tesamuh fi’s-sabr’ veya ‘tesabih fi’s-sabr’ olarak tercüme edilmiştir. Daha Türkçe ifadeyle belirtirsek, “doğrudan doğruya bir şeye sabırla tahammül etme” anlamına gelmektedir. Daha sonra bu kavram Osmanlı Türk ve Arap düşüncesinde tesamuh ve müsamaha

geniş dinî özgürlükler tanımıştı. Westfalya Barışı’ndan sonraki dönemde ise 26 Ağustos 1789 tarihli Fransız İnsan Hakları Beyannamesi ile dini inanç ve düşünceleri açıklama ve yayma özgürlüklerini güvence altına alınmıştı (madde 10, 11). Bkz., Mesut Karavaşan, *Yeryüzü Cennetinin Sonbaharı-İnsan Haklarının Serencamı*, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s. 60-62.

⁴ Bu da sebepsiz değildi. Bu beratla, imparatorlukta Yahudiler, şehirlere yerleşme hakkı, bazı zanaatları icra etme hakkı ve Cizvit üniversiteleri dışındaki üniversitelerde okuma hakkı gibi sınırlı da olsa bazı haklar elde etmişlerdi. İlber Ortaylı, “Tolerans ve Tesamuh”, *Osmanlı’da Hoşgörü- Birlikte Yaşama Sanatı-*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 25.

⁵ Ömer Asan, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, Sivas 2001, s. 358-361; www.eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/325.pdf, s. 2-4.

şeklinde doğruya yakın kullanılmıştır.⁶ Nitekim Mehmet Aydın da tolerans kavramında değiştirme ve ortadan kaldırma gücü olmasına rağmen katlanma özelliğine dikkat çekmiştir. Ona göre bu katlanmanın özelliği, hoş gitmeyen bir katlanmadır.⁷ Toktamış Ateş'in dilinde bu katlanma, hoşgörü anlamında farklı inanç, düşünce ve hayat tarzı sahiplerine "sevecen bir tahammül gösterme"dir.⁸

Günümüzde hoşgörü kavramı, küreselleşme tanımının içinde saklı insanların farklılıklarının tanınması/hosgörülmesi süreciyle daha da önem kazanmıştır. Öyle ki hoşgörü kavramı, evrensel bir değer olarak tanımlanmış; aileden topluma, toplumdaki devletlerarası ilişkilere, oradan da daha ziyade dinlerarası ilişki ve diyalog arayışlarına kadar geniş boyutlu bir kavram haline gelmiştir. İşte, Osmanlı hoşgürüsü anlayışı da bu tartışmalar ortamında, tarihin belli döneminde bir barış düzeninin adı olan Osmanlı adaletini bir 'barış modeli/düzeni' olarak günümüz dünyasına sunmak amacıyla gündeme getirilmiştir. Oysa İlber Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi Batılı anlamdaki tolerans kavramının Türkçe karşılığı hoşgörü değildir. Daha da önemlisi tolerans kavramını doğuracak ne sosyal ne de siyasi ortam Türk tarihinde yaşanmıştır.

Her ne kadar tolerans kavramı, İlber Ortaylı'ya göre tamamen hoşgörü anlamına gelmemiş olsa da günümüzde tolerans, hoşgörü anlamında ya da onunla birlikte anılmaktadır. Bundan dolayı tolerans/hosgörü kavramı, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde, insan hak ve hürriyetlerini, toplumsal barışı sağlayacak bir kavram niteliğine dönüşmek suretiyle medeniyetler arası diyalog düşünce ve tartışmalarının zeminini oluşturmuştur.⁹ Tabiatıyla bu tartışmalar içinde farklı din ve mezhep mensuplarına müsamahakâr bir düzen sunmuş olan Osmanlı Devleti'nin adil uygulamaları günümüz için bir 'barış modeli' olarak gündeme gelmiş bulunmaktadır. Gerçekten, Osmanlı hinterlandı olan coğrafyanın günümüzde 'yangın yeri'ne döndüğü göz önüne getirilir, en azından, Balkanlarda, XIV.-XIX yüzyıllar

⁶ Ortaylı'ya göre "toleransı hoşgörü diye çevirmek ucuzluktur, hiçbir anlam ifade etmez." Bkz., İlber Ortaylı, "Tolerans ve Tesamuh", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, Editör: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 20-21.

⁷ Mehmet Aydın'a göre, hoşgörü terimi Batı dillerinde kullanılan tolerans teriminin ilk kullanıldığı dönemlere nazaran daha genişlik ifade etmekte olup inanç ve düşüncelerin konuşulması, tartışılması ve gerekiyorsa uygulanmasında ikna yönteminden ayrılmamak anlamına gelmektedir. Bkz., M. Aydın, "Hoşgörünün İslami Temelleri", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, s. 45.

⁸ Toktamış Ateş, "Hoşgörü ve Cumhuriyet", *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, s. 78.

⁹ Ömer Asan, agm, s. 4

arasında bir ‘Osmanlı barışı’ olduğu hatırlanır ise bu ‘Osmanlı modeli/barışı’¹⁰ tartışılmayı hak etmektedir.

2. Osmanlı Devleti’nde Adalet Anlayışı

Bilindiği gibi, Balkanlar, 14. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti’nin topraklarına katılmaya başlamıştı. Farklı soy, din ve mezhepler ile yönetim tarzlarına sahip bu kadar çetin bir coğrafyaya hükmetmek Osmanlılar için çok kolay değildi. Hiç şüphesiz bunun sihirli formülü, Osmanlı Devleti’nin adaleti esas alan yönetim tarzı idi. Hem dinî bakımdan ve hem de çeşitli angaryalardan bunalan Balkan halkları- yönetimleri değil- Osmanlıların gelişlerini sevinçle karşılamışlardı.

Bu ise sebepsiz bir sevinç değildi; Osmanlı Devleti, Bizans sınırında henüz küçük bir beylik iken dahi Bizans tekdürlü halkı arasında, insanların ne kadar rahat ve serbestçe yaşadıkları bir devlet olarak sözedilmekteydi. Bu durum, Paul Wittek’e göre Osmanlı’nın gaza temelli ‘uç kültürü’nün bir sonucuydu. Gerçekten Osmanlılar, sadece bir soya, dine veya mezhebe bağlı insanlara değil, fethedilen yerlerin halkına da tam bir müsamaha ile yaklaşmışlardı. Osmanlı’nın bu yaklaşımı, Bizans askerlerinin kitle halinde Osmanlılara iltihaka ve kale ile küçük surların kendiliklerinden teslimini kolaylaştırmıştı.¹¹

¹⁰ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlı Sulhunun (Pax Ottomana) Kurulmasında Hukukun Rolü”, *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 97-111.

¹¹ Ayrıca, Paul Wittek, Osmanlı’nın bu müsamahakâr siyasetinin esasının İslam yönetim geleneği olduğunu belirtmekle beraber bu siyasetin gayrimüslimlerin kendi dinlerinde kalmalarının verecekleri cizye vb vergilerden dolayı mali bakımdan da avantajları olduğunu düşünüyordu. Bkz. P.Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, Çeviren: Fatmagül Bertay, 2.baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 2000, s. 65-66. Bu konudaki tartışmalar için bkz., Halil İnalçık, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na”, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara 1954, s. 137-141. H. İnalçık da benzer görüşleri savunuyordu: “...köylünün bir vergi kaynağı olarak korunması, hem Ortadoğu devletinin geleneksel tutumu, hem de hoşgörülü davranmayı yüklediren bir politika idi.”, Bkz., *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 5. baskı, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13. Bununla beraber H. İnalçık, Balkanlardaki hızlı Osmanlı yayılmasında, aslen önceki Balkan devletlerinin askeri zedeğinin Hıristiyan toprak sahipleri olarak Osmanlı hizmetine girmelerinin de etkili olduğunu ve bunun Balkanlardaki Hıristiyan soylular için kesinlikle psiko-sosyal bir olgu haline geldiğini, taa 1951’de yazdığı ünlü bir makalesinde dile getirmişti. Bkz. H.İnalçık, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamic*, II (1954), s.103-129; Türkçesi için bkz., “Osmanlı Fetih Yöntemleri” *Cogito*, S. 19, İstanbul, 1999, s. 122-125. Heath W. Lowry ise, İnalçık’tan hareketle ve bu fikri geliştirerek, Balkanlarda Osmanlı’nın hızlı yayılmasında, gaza ideolojisinden daha ziyade Hıristiyan soyluların Osmanlı yönetiminde hızlı bir şekilde tımarlı sipahi olarak görev almaları olduğu ve bu suretle dil ve kültürünü bilmedikleri bir coğrafyada kolaylıkla ve hızlı bir şekilde genişlediği düşüncesindedir. Bkz., H. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550 (Kuzey Yunanistan’ın Fetih, Yerleşme ve Altyapısal Gelişimi)*, Tercüme: Ahmet Cemal, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 7-8.

Nitekim Bursa fetholunduğu zaman Sultan Orhan Bey'in şu sözleri, kuruluş yıllarından beri Osmanlı Devleti'nin adaleti esas aldığı ve istimaleti uyguladığını göstermektedir: "hisardaki halka dahi emn ü aman ettiler, kimesnenin bir çöpünü bile aldırmadılar."¹² Aynı şekilde, II. Murad'ın fethettiği yerlerde tutsak düşenlerin öldürülmemelerini, sivil halkın hürriyetlerinin iade edilmesini ve hatta Venediklilerin ellerinden aldıkları mülklerin halka geri verilmesini istemesinin yanı sıra Müslümanların ibadetleri için camiye çevrilmesi gerekli olan birkaç kiliseden başka bütün kiliselerin Hıristiyanlara bırakılması gibi müsamahakâr uygulamalarını yeniden zikretmek gerekmektedir. Benzer bir uygulamanın Yanya'nın Osmanlıların tarafından fethinden (9 Ekim 1430) sonra da yaşandığını görmekteyiz. Nitekim Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa, kentin ileri gelenlerine bir mektup göndermiş ve bazı imtiyazlar verdiğini bildirerek onları rahatlatmaya çalışmıştı. Bu imtiyazlar arasında, halkın tutsak edilmemesi, kiliselerde adet olduğu üzere çan çalınması, başpiskoposun Roma devrindeki gibi yargı yetkisine ve kilisedeki bütün haklarına sahip olması, yöneticilerin eski durumlarını korumaları ile kendilerine bağlı olanların mal ve mülklerine dokunulmaması gibi hususlar vardı. Tabiatıyla bu imtiyazlar, feodal baskılar ile Latin idarecilerinin dini baskılarından bunalmış olan Yanya'nın Ortodoks Hıristiyan halkı için bulunmaz bir fırsattı. Bu yüzden hemen kabul ettiler.¹³

Aynı sebepledir ki, 1453'te Bizans halkı kendini Fatih Sultan Mehmed'e teslim etmişti. Buna karşılık Osmanlı Sultanı da halkı İslam'a davet etmekle beraber zorla din değiştirmeyi yasaklamış, halkın can ve mal güvenliği ile din hürriyetlerini güvence altına almıştı.¹⁴ Bu konuda Fatih'in İstanbul'un fethinden birkaç gün sonra Galata'da ikamet eden Cenevizlilere verdiği ahidnâme iyi bir örnektir:¹⁵

¹² H. İnalcık, *Adalenameler*, (Türk Tarih Belgeleri Dergisi, II/3-4, 1965'nden ayrı basım), Ankara 1967, s. 54.

¹³ Melek Delilbaşı, "Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III/1, Ankara 2002, s. 7.

¹⁴ Dimitri Kantemir ise, Fatih'in İstanbul'a girerken Rumlarla bir anlaşma aktetmiş olduğunu ve hiçbir kilise ve manastıra dokunulmayacağına dair söz verdiğini, sadece kentin bir kısmının silah kuvetiyle öbür kısmının da barış yoluyla teslim alınmış olması sebebiyle anveten alınan kısımdaki mabet ve kiliselerin camiye çevrilmelerini öteki kısımdakilerin ise Hıristiyanlara bırakılmalarını emrettiğini yazmaktadır. Bkz. D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi I*, Çeviren Ö. Çobanoğlu, İstanbul, 1998, s. 59.

¹⁵ Galata Zimmilerine Verilen Ahidnâme, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuku Tahlilleri*, I, Fey Vakfı, İstanbul 1990, s. 477. Rhoades Murphy'ye göre bu ferman, daha önce Bizanslıların Cenevizlilere verdiği imtiyazların bir teyididir. Bkz., R. Murphy, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Osmanlı İç ve Dış Siyaseti", *Osmanlı I*, Yeni Türkiye Yayınları,

“Kabul eyledim ki, kendülerinin âyinleri ve erkânları ne vechile câri ola-gelirse, yine ol-uslûb üzere âdetlerin ve erkânların yerine getüreler. Ben dahi üzerlerine varub kal’aların yıkub harâb etmeyem.”

Aynı şekilde Fatih’in Kudüs ruhbanlarına verdiği 1458 tarihli ferman¹⁶ başka Bosna’nın fethinden sonra oradaki Hıristiyan ruhbanlara vermiş olduğu dinî hayatlarını serbestçe yaşamalarını garanti altına alan 4 Nisan 1478 tarihli ahidnâme de bir başka örnektir:

“Ben ki Sultan Mehmed Han’ım! Cümle avam havassa ma’lûm ola ki işbu darendegan-ı ferman-ı hümayun Bosna rahiplerine mezîd-i inayetin zuhura gelip buyurdum ki mezburlara ve kiliselerine kimse mani ve müzahim olmayub ihtiyatsız memleketimde duralar ve kaçib gidenler dahi emn ü eman olalar...”

Hemen belirtelim ki, bu fermanlar, gelişigüzel verilmemişti. Bu konuda Osmanlı Devleti, İslam hukukunun zimmîlerle /Müslüman olmayanlarla ilgili hükümlerini uygulamıştı. Daha açıkçası Osmanlı Devleti, dini hak ve hürriyetlerinin uygulanması/yaşanması bakımından Müslüman olmayanları Müslüman tebe’asından ayırmamıştı. Nitekim H. İnalçık da bu hususu doğrulamış ve İslam yönetim geleneğinin ehl-i zimmetle ilgili müsamaha ve himaye prensiplerinin Osmanlı Devleti’nin temelini oluşturduğunu belirtmiştir.¹⁷ Yine, 1355’te Osmanlılara esir düşmüş olan Selanik başpiskoposu Gregory Palamas, yazdığı mektuplarda, Osmanlı idaresindeki Hıristiyanların tam bir serbestlik içinde olduklarını kaydetmiştir.¹⁸ Öyle ki bir köyde zimmîlere zulmettikleri sabit olan iki sipahinin tumarları ellerinden alınmış ve gayr-i Müslim köylülerin haklarının iadesi emredilmiştir. Ayrıca, cizyedar ve gümrük eminleri gibi devlet görevlilerinin

Ankara 2002, s. 239; Bu durum, tipik bir Osmanlı yönetim tarzıdır. H. İnalçık’a göre Osmanlılar, fethedilen yerlerde daha önceden mevcut kanunları değiştirmeden bırakmış ve uygulamıştır. Mesela, Bosna’daki madencilik kanunları ile Eflakların örgütlenmesi hakkındaki fermanları verebiliriz. Bkz. H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s.78.

¹⁶ Bu ferman h.862 tarihli olup eski beratların tecdid talebinin ardından verilmiştir. Aslında bu ferman, Macit Kenanoğlu’na göre, Kudüs Osmanlı hâkimiyetinde olmasa da Kudüs Patrikhanesine mensup ruhbanların Osmanlı ülkesinde serbestçe seyahat edebilmeleri için verilmiştir. Buna delil olarak Kenanoğlu fermandaki “Tasarıfımda ve hükmümden olan memleketler eğer deryada ve eğer karada hâkimî’l-vakt olanlar Kudüs-i Şerif Patriği ve ruhbanları mezburlara himâyet ve siyanet ve âherden kimesne rencide eylemeyer” ifadelerini göstermektedir. Geniş bilgi ve yorum için bkz., M. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları İstanbul 2004, s. 87-89.

¹⁷ H. İnalçık, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğuna”, *Fatih Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, s. 184.

¹⁸ Agm, s. 143.

zulümlerine karşı da reyanın korunması için emirler verilmiştir.¹⁹ Hatta Dimetoka’da olduğu gibi gayr-ı Müslimler, kadılar hakkında bile rahatça şikayette bulunabilmişlerdi.²⁰

Buraya kadar söylediklerimizin özeti şudur: Genel anlamda Osmanlı Devleti İslam hukukunun uygulandığı bir devletti. Barbara Jelavich’in ifadesiyle Osmanlı Devleti’nde ana hedef, toplumsal denge ve adaletin tesisiydi. Hatta bu husus, Allah’ın bir buyruğuydu.²¹ En azından öyle algılanıyordu. Dolayısıyla adil yönetim, sadece dünyevi bir başarı değil dinî bir gereklilik ve görev idi. Bundan dolayı Osmanlı Padişahları için ‘adil hükümdar’ olmak önemliydi.²² Dikkat çekicidir ki, özellikle taşra idarecilerinin haksızlıkları -ki çoğunlukla, reâyâdan kanuna aykırı olarak alınan tekâlifdir.- sonucunda halkın şikâyetlerinin arttığı durumlarda Osmanlı Padişahları, bir eski doğu yönetim geleneği olan ‘adaletnameler’ yayımlama gereği duymuşlardı. Adaletnamenin gayesi “hilâf-ı şer’ ve kanun ve muga-

¹⁹ M. Kenanoğlu, age, s. 282.

²⁰ Age, s. 283.

²¹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi (18. ve 19. Yüzyıllar) I*, Tercüme: İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 45, 49.

²² Bu konuda doğu siyasetname türü kitaplarda adil hükümdar ve adalet üzerinde fazlasıyla durulmaktadır. Nitekim Sasani hükümdarı I. Hüsrev (531-579) der ki “Adalet ve denge olursa halk daha çok üretir, vergi geliri artar, devlet de zenginleşip güçlenir. Güçlü devletin temeli adalettir. Bkz., H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 71. Aynı şekilde Yusuf Has Hacıp de *Kutadgu Bilig* adlı eserinde devletin temelini adalet olduğunu defalarca tekrarlamaktadır. Ona göre, devlet üç temel üzerinde yükselir: Güçlü ordu, dolu hazine ve adil yasa. “Dünya hâkimi hakim bey niçin hazine toplar; asker nerede ise, oradan hazır hazine alır. Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lâzımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerekir; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır.(www.academia.edu/1200739Kutadgu_Biligin_Türkiye_Türkçesine_Aktarılmış_Hâli_Reşit_Rahmeti_Arat_Yayımları, 2056-2059. beyitler.) Görüldüğü gibi bu siyaset anlayışının merkezinde ‘adil hükümdar’ vardır. Ahmet Yaşar Ocak, eski Türk ile Hind-İran siyaset anlayışlarındaki bu benzer yaklaşımların, asrî saadet devrinde ortaya çıkan orjinal islam siyaset geleneğini Emevi-Abbasi devirlerinde etkisi altına alarak saltanat kavramı etrafında merkezileştiği düşüncesindedir. Sözüünü ettiğimiz orijinal İslam siyaset anlayışını yansıtan en mümtaz eser Maverdi’nin (ö.1058) *el-Ahkamü’s-Sultaniyye*’sidir. Hatta A.Yasar Ocak, bu tarz eserlerin etkisiyle *Tarih-i Ebü'l-feth* yazarı Tursun Beğ(ö.1490)’den *Nesayihü'l-Vüzera ve'l-Umera*’nın yazarı Defterdar Sarı Mehmet Paşa’ya (ö.1717) kadar Osmanlı siyaset düşüncesini ele alan tüm yazarların esas itibarıyla adalet merkezli Hind-İran ve Arap düşünürlerinin ortaya koydukları fikirlerden öteye fikir geliştiremediklerini ileri sürmektedir. Bkz., A.Y.Ocak, “Düşünce Hayatı”, *Osmanlı Medeniyet Tarihi I*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 164-169. Bu şahsiyetlerden biri de Kınalızade Ali Çelebi olup *Ahlak-ı Alâî* adlı önemli bir eserin sahibidir. *Ahlak-ı Alâî*, üç bölümden oluşmaktadır. “Kitab-ı Sâlis” kısmında, siyaset, “ilmü tedbiri’l-medine” başlığı altında ele alınmaktadır. Yine burada da “Padişah-ı Adl”den bahsedilmekte ve eserin sonunda “Dayire-i Adliye” şematik olarak verilmektedir. Geniş bilgi için bkz., Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 485-489. Yine de Osmanlı Devleti’nde benzerlikler gösterse de zengin ve çeşitli siyaset düşüncesiyle ilgili eserler mevcuttur. Bkz. Çoşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: İslahatnameler”, *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi (TALİD)*, 1/2, İstanbul 2003, s. 299-338.

yir-i emr-i hümayun ibda' olunan bid'atleri bil-küllüye ref'edüp vilayetin emn ü âmânına ve re'âyâ ve berâyânın itmi'nanına" erişmekte.²³

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, daima adil bir yönetim anlayışını esas almıştır. Dolayısıyla adaleti yönetimin merkezine yerleştirmiş bir devlet olarak Osmanlı Devleti, kendi tebe'ası olan Müslüman olmayan halkının da her türlü hakkının korunmasını bu adalet anlayışının bir gereği saymıştır.

Nitekim Osmanlı Devleti, sözkonusu adil yönetim anlayışının en güzel uygulamalarını Balkanlar'da göstermiştir. Biz de bu çalışmamızda, bunun örneklerini vermeye çalışacağız.

3. Balkanlarda Osmanlı Adil Yönetim Uygulamaları

Şunu ifade etmeliyiz ki, klasik 'Osmanlı adaleti' kavramı, günümüzde genel anlamda 'Osmanlı hoşgörüsü' ya da dar anlamda 'Osmanlı'da dini hoşgörü' kavramlarıyla anlatılmaktadır. Konumuzla ilgili asıl kavram 'Osmanlı adaleti' olmalıdır.

Tabiatıyla adalet kavramı, sadece yönetim işlerinde adil davranmak olmayıp dini hürriyetlerin, -özellikle çoğunluğun dışındaki unsurların- güvence altına alınmasını da kapsamaktadır. Hiç şüphesiz, Osmanlı Devleti'nde de bu kural geçerliydi. Bu yüzden, adaletin varlığının ispatı ise Müslümanlardan daha çok Müslüman olmayanların dini hakları dâhil her türlü haklarının güvencede olmasıydı.

Zaten adaletin uygulanması iki alanda kendini göstermekteydi: Birincisi, dini hayatın yaşanması; ikincisi ise Müslüman olmayanlara karşı Osmanlı Devleti'nin idari uygulamaları. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, birincisi için en iyi örnek, Fatih Sultan Mehmed tarafından 4 Nisan 1478'de, Bosna ruhbanlarına verilen ahidnâmedir. Bu ahidnâme, Avrupa'da farklı din mensuplarının dinlerinin serbestçe yaşamalarını güvence altına alan ilk belgedir. Hatta Avrupa'da ilk insan hakları beyanamesi niteliğindedir. Aynı şekilde, XV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sırp kilisesinin, Avrupa'daki geleneksel Haçlı dayanışmasına katılmayarak Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması da dinî özgürlüklerin serbestçe yaşanmasıyla ilgilidir.

²³ Eğer bir yerde adalet çağrıları yapıyorsa, orada birtakım adaletsiz uygulamalar olduğu açıktır. Bu bağlamda Osmanlı Padişahlarının birtakım adaletnameler yayımlaması, tebeanın selameti/zulümden korunması açısından duyarlılıklarının birer göstergesidir. Halil İnalçık'ın işaret ettiği gibi adaletnameler, halka açık ilannameler olup mutlaka hükümlerinin yerine getirilmesi gerekmektedir. Bkz., H. İnalçık, *Adaletnameler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II/3-4, 1965'nden ayrı basım, Ankara, 1967, s. 51-52.

Bunun sebebi, Sırp tarihçisi Mikro Mirkoviç'e göre, Katolik kilisesinin tuzak ve çıkarlarının varlığı idi. Bu yüzden Sırp kilisesi, birçok yönden kilisenin özerkliğini tanıyan Osmanlı Devleti'ne bağlandı.²⁴ Böylece, Ortodoks Sırplar, kiliselerini koruyabildikleri gibi dinî hayatlarını serbestçe yaşadılar. Genel olarak Osmanlı Devleti ise, kilise ve manastırların korunması için de emirler yayınlamıştır.²⁵

Diğer taraftan, Osmanlı Devleti, Hıristiyan halkının ibadetlerini serbestçe yapmalarını güvence altına alabilmek için çeşitli tedbirlere başvurmuş ve gerektiğinde bölge idarecilerini uyarmıştır. Mesela, 1617 (1026) tarihli bir mühimme kaydına göre Boğdan Voyvodasına gönderilen bir hükümde, vladika, metropolit ve papazların ibadetlerine karışılmaması istenmişti.²⁶ Hatta mahalli yöneticilerin haksızlıklarına karşı, tıpkı Bosna'daki Kruşevo, Varoş, Foyniça ve Svişka Katolik rahiplerinin başvurusu üzerine Bosna Valisi ve Kadısı'na ünlü 1478 tarihli ahidname²⁷ hatırlatılarak Mayıs 1775'te, "müceddiden muafiyetname" fermanı çıkarılmıştı.²⁸ Aynı durum, 1830 yılında da görülmüşse de merkezi idarenin adı geçen fermanı 10 Mart 1830'da, yenilemesiyle mesele halledilmişti.²⁹

Ancak, Osmanlı merkezî idaresinin bu tavrı, Fransız ihtilalinin etkisiyle Osmanlı gayri Müslimlerinin bazıları (Sırplar ve Rumlar) birtakım bağımsızlık hareketlerine yönelmelerine rağmen değişmemişti. Mesela, II. Mahmud, "Bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri Havrada tanımak isterim" sözünü söylemekten geri durmamıştı.³⁰ Aynı dönemde, Rıza Paşa'nın Midilli adasında ictimâ' eden İzmir, Sakız, Kavala Rum, Ermeni ve Musevi ruhani reislerine hitaben "...Müslüman, Hıristiyan, Musevi, hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evladısınız. Zât-ı şevket-simât hazret-i şehriyarî bi'l-cümle tebaasının 'ırz ve nâmusunu, can ve malını taht-ı te'mîne elân kavânine memâ-

²⁴ Dr. Mirkoviç, bu görüşlerini *Pravni Položaj i karakter Srpske crkve pod turskom vlašcu 1459-1766* (Türk Yönetimi Altında (1479-1566) Sırp Kilisesinin Hukuki Durumu ve Karakteri), Belgrad 1965 adlı eserinde yazmıştı. Bu kitabın bir değerlendirmesi için bkz., İskender Muzbeğ, "Türkün Dini Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-III, VIII/24, Ankara, 1996, s. 858-859.

²⁵ M. Kenanoğlu, *age*, s. 285-286.

²⁶ *BOA, Mühimme Defteri*, Nr.82, hüküm nr 87'den naklen, *Gökkubbe...*, s. 58-59.

²⁷ Fatih'in Bosna ruhbanlarına verdiği ferman

²⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf*, 5688.

²⁹ *BOA, Cevdet-Adliye*, 1289'dan naklen, *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2009, s.392-398.

³⁰ Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat* (Devlet-i Osmaniyye'nin Tarih-i Islahatı) 1826-1882, Tercüme, Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328, s. 37.

*lik-i şahânelerinin her tarafında harfîyen ri'âyet edilmesi 'azm-i kat'î-sinde buldukları içün içinizde dûcâr-ı zulm ve gadr olan kimseler var ise hemân meydana çıksunlar, lâzime-i 'adâletin icrâsını taleb etsünler... Müslüman veya Hıristiyan, zengin ve fakir, me'mûrîn-i mülkiye, 'askeriyye veya ruhâniyye, elhâsıl, bütün teb'a-i Osmaniye mizân-ı 'adâleti herkes içün sûret-i mütesâviyede isti'mâl eden padişahın âmâl-i hayriyyesinden tamâmen emîn olmalıdırlar; Bir cürm ü kabâhatı olanlar havf-i mücâzât ile titresünler, iyi kimseler ve sâdık bendeler ise mükâfât beklesünler...'*³¹ şeklinde güçlü bir retorikle konuşması dönemin anlayışını yansıtmaya bakımdan önemliydi. Bu anlayışın Tanzimat ve Islahat fermanları ile hukukî bir statü kazandığını görmekteyiz.³² Nitekim bu fermanlarla Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla Müslüman olmayanların eşitliği sağlandı.³³ Belki de bu gelişmenin en önemli sonucu, Tanzimat öncesinde pek izin verilmeyen kilise inşasına, özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra izin verilmeye başlanmasıydı.

Tabiatıyla bu durum, ülkenin Müslüman olmayan halklarını sevindirmişti. Nitekim Bosna'nın Sırp Hıristiyan halkı, bu sevincini, yeni kiliseler inşasına izin vermesinden dolayı Osmanlı Padişahına Sırpça teşekkür mektubu göndererek göstermişti.³⁴ Yine, Bosna'da üç manastır müdürü, yeni kiliseler inşasına izin verdiğinden dolayı Osmanlı Padişahı Abdülmecid'e Sırpça teşekkür mektubu (20 Mayıs 1853) göndermişti.³⁵ Aynı şekilde, Yenişehir Sancağı'nın Taşlıca kazası Princan mevkiinde yapılan kilisenin hazine yardımıyla tamamlanmasından dolayı bölge halkı teşekkürlerini bir mektupla (12 Şubat 1872) bildirmişti.³⁶

Osmanlı Devleti, Tanzimat sonrası dönemde, sadece, kilise inşasına izin vermek suretiyle değil, ibadetlerini rahatça yapmaları için kolaylıklar sağlayarak da Hıristiyan tebaasını memnun etmeye çalışmıştı. Nitekim 1847 tarihli bir hükümde, Yenişehir-i Fener (Larissa)'de öteden beri her

³¹ Engelhard, *Age*, s. 67-68.

³² Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, 2. baskı, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 50-51; R. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*, İkinci Basım, Türkçesi: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 53-61.

³³ Roderic Davison'a göre, bu eşitlik anlayışı, daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'nin resmi politikası haline gelmiştir. Bkz, R. H. Davison, "Ondokuzuncu Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliği Konusunda Türklerin Tavırları", *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çeviren: Mehmet Moralı, Akılın Yayınevi, İstanbul 2004, s.168-169. (Bu makalenin aslı, daha önce *American Historical Review* (59/4, Temmuz 1954, s.844-964)'de yayınlanmıştır.

³⁴ *Gökkubbe...*, s. 10.

³⁵ *BOA, İrade-Hariciye*, 4860'dan naklen *Age*, s. 16-18..

³⁶ *BOA, İrade-Hariciye*, 15049'den naklen *Age*, s. 20-21.

Pazar, Çarşamba ve Cuma günleri kurulan pazarın Hıristiyan halkın yortu gününe rastlaması sebebiyle sadece Çarşamba ve Cuma günleri kurulması emredilmiş idi. Benzer bir uygulama, Niş eyaletine bağlı Ürgüp kazasında gerçekleşmiş ve Pazar günleri kurulmakta olan pazarın yortu sebebiyle Hıristiyanlar gelememesinden dolayı Pazartesi gününe alınması için ferman çıkarılmıştı (14 Ekim 1857).³⁷

Bunun adı olsa olsa adil olma isteğinden kaynaklanan “Osmanlı nezaketi” olurdu. Sözkonusu nezaket örneklerinden biri de Osmanlıların Bosna’da sağladıkları dini serbestlikten dolayı bazı manastır müdürlerinin Osmanlı Padişahına bir mektupla (20 Mayıs 1853) teşekkürlerini sunmuş olmalarıydı.³⁸ Aynı şekilde, Bosna’daki Tuzla şehri ve havalisi halkının da dini serbestlikten dolayı Osmanlı Padişahına 16 Nisan 1853 tarihli bir mektupla teşekkür etmeleri de her iki taraf açısından kutlanması gereken hareketlerdi.³⁹ Bu teşekkürlerin Kırım Savaşı’nın hemen öncesine rastlaması ise oldukça anlamlıydı.

Osmanlı adil yönetim anlayışını ortaya koyan çok sayıda belge, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde mevcuttur. Bu husus, Balkanlar sözkonusu olduğunda da geçerlidir. Özellikle, Mühimme Defterleri’nden izleyebildiğimiz bu durum, daha ziyade yöneticilerin yanlış ve halkı rahatsız eden uygulamalarıydı. Nitekim Balkanların oldukça kuzeyinde kalan Macaristan’da bulunan Semendire’deki kadıya gönderilen 23 Nisan 1560 tarihli hükümde, kanuna aykırı vergi toplanmasının engellenerek haksızlıkların önlenmesi kesin bir dille emredilmişti.⁴⁰ Babası Eflak Voyvodası Mirço’nun ölümüyle tahta çıkan Petri’ye gönderilen 17 Ekim 1558 tarihli fermanla, devlet hizmetlerinde adaletin sağlanması ve halkın emniyetinin korunması için gerekli tedbirlerin alınması istenirken⁴¹ Vidin Sancak beyi ile Şumnu kadısına gönderilen 6 safer 975/1567 tarihli hükümde, Vidin voyvodaları ile adamlarının, sancak sipahilerinin tımar mahsullerini tahsil etmelerinden başka reayanın bal, yağ, arpa ve koyunlarını karşılıksız

³⁷ BOA, Tahvil Defteri, 66, s. 5.

³⁸ BOA, İrade-Hariciye, 4860-1’den naklen Gökkuşbe..., s. 12-14.

³⁹ Tuzla halkının mektubunda şu satırlar dikkat çekicidir: “Sultan Abdülmecid Han Efendimize sonsuz müteşekkir olduğumuzu bildiririz. Rumeli Müfettişi Kamil Paşa ve Bosna Valisi Hurşid Paşalar da Padişahımızın emirlerine uygun olarak İzvornik metropolidi ve piskoposu aracılığıyla inanç ve adetlerimiz üzerine tam bir serbestlik vermişlerdir.”, BOA, İrade-Hariciye, 4860-2’den naklen Gökkuşbe..., s. 6-8.

⁴⁰ BOA, Mühimme Defteri (MD) nr. 3, hüküm no: 1024; Benzer bir hüküm için bkz., MD, 3, hüküm no. 1445.

⁴¹ Yeni voyvoda Petri’den istenen ise “... devlet-i hümayûnuma müte’allik vâki’ olan hidemâtda kemâl-i adâlet ve hüsn-i istikâmet üzere olması idi.” Bkz., MD, nr. 3, hüküm no: 1024.

alarak zulmettikleri yolunda şikâyetlerin araştırılması talep edilirken reaya zulme kesinlikle izin verilmemesi uyarısında bulunulmuştu.⁴² Benzer bir uyarı, 9 Aralık 1567 (7 Cemaziyyel-ahir 975) tarihinde, Bosna'daki Pojega beyi'ne yapılmış ve Podgoriçe kalesinde reayanın zulme uğradığı yönünde şikâyetler alındığı ve haksızlık varsa giderilmesi gerektiği emredilmişti.⁴³ Mostar Müftüsü Mevlana Aliyüddin'e gönderilen bir hüküm de de, yasaklandığı halde her ay devre çıkan Hersek sancakbeyi, kaymakam, voyvoda, subaşı ve kadı gibi mahalli yöneticilerinin, "re'âyâ üzerine devre çıkmayup zülm ü te'addî eylemeyeler ve itdürmeyesün" denilerek uyarılması emredilmişti.⁴⁴ Boğdan (Moldavya) Voyvodasına 1760 tarihli adalet-name formunda gönderilen hükümde ise, halkın refahının yükseltilmesi ve gereksiz vergi alınmaması emredilmişti.⁴⁵ Benzer bir hükmün İbrail'deki yöneticilere gönderildiğini görmekteyiz. 29 Ağustos 1627 tarihli hükme göre, İbrail reayasından cizye gibi vergiler toplanırken zenginlerle fakirlerin eşit tutulduğu bildirildiğinden 'herkesin kudretine göre' vergi vermesi sağlanarak fakirlerin rencide ettirilmemesi emredilmişti.⁴⁶

Dikkat edilirse, Osmanlı merkezi idaresi, yapılan şikâyetler karşısında özellikle reaya zulm edilmemesi hususunda duyarlı idi. Bu husus re'âyâ tayifesine asla ol-vechile zulm ü hayf itmeyüp rencide itmeyeler", "herkesin kudretine göre vergi vermesi", "hidemâtda kemal-i adalet ve hüsn-i istikamet üzre" olunması gibi bir çeşit anahtar/şifre kelimelerle ifade olunmaktaydı ki bu, Osmanlı adil yönetim anlayışının bir gereği idi.

4. Sonuç

Küreselleşme ve post-modernleşme tartışmaları ortamında Batılı tolerans kavramının tam karşılığı olmamasına rağmen farklılıkların tanınması veya hoşgörülmesi bağlamında hoşgörü kavramı güncellik kazanmıştır. Ancak bu hoşgörü kavramı etrafında yapılan tartışmalar günümüzle sınırlı kalmamış, model amaçlı "Osmanlı hoşgürüsü"nden sözedilmek suretiyle tarihe de taşınmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki, 'Osmanlı hoşgürüsü'nden maksat, daha ziyade Müslüman olmayanlara karşı gösterilen dinî müsamahadır.

Oysa geçmişteki Osmanlı yönetim uygulamalarından sözederken kullanılması gereken kavram hoşgörü değil adalet kavramı olmalıdır. Bu se-

⁴² 7 Numaralı Mühimme Defteri, I, Ankara, 1998, Hüküm No. 62, s. 27-28.

⁴³ 7 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm No. 488, s. 240.

⁴⁴ 85 Numaralı Mühimme Defteri, 1040/1047- 1630/1631, Ankara, 2002, Hüküm No. 482, s. 122.

⁴⁵ BOA, Dîvel-i Ecnebiye Defteri, No. 79-3, s. 6.

⁴⁶ BOA, MD, No. 83, Hüküm No: 22.

beple sözkonusu adil yönetim uygulamalarının adı “Osmanlı adaleti” diye tanımlanmalıdır. Bu da devletin otoritesinin kabul edilmesi şartıyla Müslüman olsun ya da olmasın herkese adil davranmayı şart haline getirmiştir.

Gerçekten Osmanlı Devleti, gösterdiği adil yönetim anlayışıyla tarihin kaydettiği ender büyük devletlerden biriydi. Nitekim Balkanlar da bu yönetim anlayışından nasibini almış ve 19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı yönetiminden memnun kalmışlardı. Bundan dolayıdır ki, Osmanlı yönetim tarzı bugün tarih araştırmalarının odak noktasıdır. Daha da önemlisi, Batı’nın hâlâ İrlanda’da bir Katolik ile Protestan’ı aynı kaldırımda yürütemezken, medeni dünyanın gözü önünde Bosna’da 20. yüzyılın en büyük soykırımı yaşanırken, Türkiye’nin içinde bulunduğu Balkanlar dahil Kafkasya ve Ortadoğu kronikleşmiş asırlık sorunlarla çıkmaz bir girdabın içinde boğuşurken bu üç bölgede en azından dört asır başarıyla hükmetmiş ‘Osmanlı yönetim tarzı’ cazip hale gelmiştir.

Nitekim tarihçi Jason Goodwin, bu ‘Osmanlı cazibesi’ni yıllar önce New York Times’ta yazdığı bir makalede dile getirmişti. Aslında tarihçi, Balkanlardaki istikrarsızlığa çözüm ararken Osmanlı modeli üzerinde durmuştur. Ona göre, Osmanlı idaresi altında topraklarda dini, kültürel ve etnik açılardan büyük farklılıklar bulunmasına rağmen 14 ve 19. yüzyıllar arası dönemde halkın hiçbir kesimine asla baskı yapılmamıştır. Bu sayede Osmanlı’nın istikrarı ve düzeni koruduğunu belirten Goodwin, bugün yer-yüzünde barışın ve huzurun sağlanması için Osmanlı’dan öğrenilecek çok fazla şeyin olduğunu dile getirmiştir.⁴⁷

Bir başka tarihçi İngiliz F. Downey, Kanuni Sultan Süleyman’ın üstün vasıflarını anlattığı bir eserinde Osmanlı’nın adalet anlayışının zamanının diğer devletlerine göre çok üstün olduğunu belirtmiştir. Downey’e göre, birçok Hıristiyan kendi ülkesinden ayrılarak Osmanlı’nın adaletine sığınmıştır.⁴⁸

Aynı şekilde Türk tarihçisi Sina Akşin de, Osmanlı Devleti’nin başarılarından biri de hoşgörüsüyü. Ona göre böyle bir hoşgörü olmasaydı Osmanlı o denli ve görece kısa zamanda büyük bir imparatorluk haline gelemezdi.⁴⁹

⁴⁷ Jason Goodwin, “Learning From the Ottomans”, *New York Times*, 16.8.1999.

⁴⁸ F. Downey, *The Grand Turk Suleyman the Magnificent, Sultan of Ottomans*, New York, 1929, s. 84.

⁴⁹ Sina Akşin, “Osmanlı Devleti Üzerine”, *Mülkiye Dergisi*, XXIII/218, s. 14-15.

Diğer taraftan Amerikalı siyasetçi Paul Wolfowitz (dönemin ABD Savunma Bakan Yardımcısı), Mayıs 2002’de, California Dış İlişkiler Konseyi Formunda yaptığı konuşmada, ılımlı Müslüman ülkeleri barışçı ve gelişmeye açık geleneklere sadık kalmaya, teröre karşı çıkmaya çağırırken İslamın hoşgörü geleneği olarak 15. yüzyılda İspanya kralı Ferdinand’ın ülkeden kovduğu Müsevilere kucak açan Sultan II. Bayezid’i örnek göstermesi dikkat çekiciydi.⁵⁰

Son olarak diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti’nin bu başarısının anahtarı, mensubu oldukları İslam dininin adalet kavramına derin bağlılıklarıdır. Bu sebeptendir ki, Osmanlı Devleti’nin adil yönetimi Müslümanların olduğu gibi Müslüman olmayanların da her türlü haklarını korumuştur. Balkanlar ise bunun için iyi bir tarih laboratuvarıdır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet-Adliye, 1289

Cevdet- Evkaf, 5688

Düvel-i Ecnebiye Defteri, 79

Hatt- Hümayun, 33569

İrade-Hariciye, 4860-1, 4860-2, 15049

Mühimme Defteri, no. 3, 83, 85.

Tahvil Defteri, no. 66.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

7 Numaralı *Mühimme Defteri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998.

85 Numaralı *Mühimme Defteri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002.

⁵⁰ *Hürriyet*, 7.5.2002

Gökkubbe Altında Birlikte Yaşamak, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2009, s. 392-398.

B. YAYINLANMIŞ YAZMA ESERLER

Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

C. ARAŞTIRMA ESERLERİ-MAKALELER

Abadan, Yavuz. “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat I*, 2. baskı, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 31-58.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuku Tahlilleri*, I, Fey Vakfı, İstanbul, 1990.

Asan, Ömer. “Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açından Analitik Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, Sivas, 2001, s. 357-380; www.eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/325.pdf.

Ateş, Toktamış. “Hoşgörü ve Cumhuriyet”, *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, Editör: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Aydın, Mehmet. “Hoşgörünün İslami Temelleri”, *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, Editör: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Aydın, Mehmet Akif. “Osmanlı Sulhunun (Pax Ottomana) Kurulmasında Hukukun Rolü”, *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2014, s. 97-111.

Davison, Roderic, H. “Ondokuzuncu Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliği Konusunda Türklerin Tavırları”, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çeviren: Mehmet Moralı, Aklın Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 165-191.

Davison, Roderic. *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, 1856-1876*, 2. Basım, Türkçesi: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

- Delilbaşı, Melek. “Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III/1, Ankara, 2002.
- Downey, F. *The Grand Turk Suleyman the Magnificent, Sultan of Ottomans*, New York, 1929.
- Engelhardt, Edouard. *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-İ Osmaniyye'nin Tarih-İ Islahatı) 1826-1882*, Tercüme, Ali Reşad, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1328.
- İnalcık, Halil. “Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na”, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara, 1954, s. 137-141.
- İnalcık, Halil. *Adaletnameler; (Türk Tarih Belgeleri Dergisi II/3-4 - 1965'ten Ayrı Basım*, Ankara, 1967.
- İnalcık, Halil. “Ottoman Methods Of Conquest”, *Studia Islamic*, II (1954), s.103-129; Türkçesi İçin Bkz., “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, *Cogito*, S. 19, İstanbul, 1999, s. 122-125
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 5. Baskı, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004
- Kantemir, Dimitri. *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Ve Çöküş Tarihi I*, Çeviren Ö. Çobanoğlu, İstanbul, 1998.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi (18. Ve 19. Yüzyıllar) I*, Tercüme: İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Karaşahan, Mesut. *Yeryüzü Cennetinin Sonbaharı-İnsan Haklarının Serencamı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- Keyman, E. Fuat ve A. Yaşar Sarıbay. “Giriş: Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam”, *Küreselleşme, Sivil Toplum Ve İslâm*, Derleyenler: F. Keyman ve A.Y. Sarıbay, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Lowry, Heath. *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550 (Kuzey Yunanistan'ın Fetih, Yerleşme Ve Altyapısal Gelişimi)*, Tercüme: Ahmet Cemal, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Murphy Rhoedes. “Fatih Sultan Mehmed Döneminde Osmanlı İç Ve Dış Siyaseti”, *Osmanlı I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 239-246.

- Muzbeğ, İskender. “Türkün Dini Hoşgörüsü Ve Sırp Kilisesi”, *Erdem*, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-III), VIII/24, Ankara, 1996, s. 858-859.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Düşünce Hayatı (XIV-XVII.Yüzyıllar)”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Editör: Ekmelettin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, s. 159-193.
- Ortaylı, İlber. “Tolerans Ve Tesamuh”, *Osmanlı'da Hoşgörü -Birlikte Yaşama Sanatı-*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Yılmaz, Çoşkun. “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırmalar: İslahatnameler”, *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi (TALİD)*, I/2, İstanbul, 2003, s. 299-338.
- Witteck, Paul. *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, Çeviren: Fatmagül Bertay, 2. Baskı, Pencere Yayınları, İstanbul, 2000.

D. SÜRELİ YAYINLAR

Hürriyet, 7.5.2002.

New York Times, 16.8.1999.